

دانشگاه تربیت مدرس

دانشگاه تربیت مدرس

دانشکده هنر و معماری

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد پژوهش هنر

مفهوم نمادین مار در ایران

(با نگاه به تمدن های همجوار آن؛ میانرودان، هند، یونان و مصر)

ترنم تقوی

استاد راهنما:

دکتر محمود طاووسی

استاد مشاور:

دکتر علیرضا هژبری نوبری

خرداد ۱۳۸۸

چکیده

در تمدنهای پیش از تاریخ، مار ارتباط نزدیکی با باروری داشته است. پیکره بسیاری از الهگان باروری با ماری پیچیده به دور بدن یا در دستان آنها و تصویر این نماد بر صخره ها، دروازه ها و ظروف نشان از تقدس مار در دید نیاکان ما دارد. برای اثبات این فرضیه آثار یافت شده از تپه های باستانی ایران و دیگر تمدنهای باستانی همجوار ایران با تکیه بر تاثیر مذهب و باورهای اقوام باستانی بر یکدیگر و فرضیات مطرح شده در خصوص خاستگاه این اقوام، مورد بررسی قرار گرفته است. جیرفت و آثار منحصر به فرد آن بی شک کلید بسیاری از رازهای پنهان تمدن بشری را در خود نهفته دارد. فرضیه های مطرح شده در خصوص ساکنان اولیه جیرفت راهنمای ما در کشف ناشناخته های این تمدن باستانی می باشد. به نظر می رسد در دوران تاریخی است که مار مفهومی اهریمنی برای ایرانیان یافته است. این پژوهش قصد دارد سبب این تغییر را با بررسی تلقی همسایگان ایران از مار و تفاوت دیدگاه آریاییان با ساکنان بومی فلات دریابد. مشابهت ها و همسانی هایی که در میان آثار باقی مانده از ملل مختلف به چشم می آید، فرضیه وجود منشاء و نژادی یکسان در میان برخی از تمدنهای باستانی را برای ما ایجاد می کند. برای مطالعه تطبیقی میان تمدنهای باستانی و بررسی تاثیراتی که تمدنهای باستانی بر مذهب و باورهای یکدیگر نهاده اند، نقش مار و خدای بانوان باروری مورد بررسی قرار گرفته است.

کلمات کلیدی: مار، الهگان باروری، ایران، بین النهرین، مصر، یونان، هند

فهرست مطالب:

عنوان	صفحه
مقدمه.....	۱
۱- فصل اول: نقش مار در مذهب و باورهای اقوام باستانی.....	۷
۱-۱- میان رودان.....	۸
۱-۱-۱- ساکنان اولیه میان رودان.....	۸
۱-۱-۲- مذهب و باورهای اقوام میان رودان.....	۹
۱-۱-۳- الهگان و خدایان مار میان رودان.....	۱۰
۱-۱-۳-۱- پیکره الهه مار (۴۰۰۰ تا ۳۵۰۰ ق. م.).....	۱۰
۱-۱-۳-۲- اینانا الهه باروری و جنگ.....	۱۱
۱-۱-۳-۳- لوح طلائی با نقش استارته (حدود ۱۱۵۰ ق. م.).....	۱۲
۱-۱-۴- گلدان سنگی (۲۲۰۰-۲۰۲۵ ق. م.).....	۱۳
۱-۱-۵- اسطوره گیلگمش.....	۱۵
۱-۱-۶- مَهر.....	۱۶
۱-۱-۷- مَهر با نقش انسان - مار.....	۱۷
۱-۱-۷-۱- مَهر استوانه ای (دوران اکد).....	۱۷
۱-۱-۷-۲- مَهر (دوران اکد ۲۳۰۰- ۲۲۰۰ قبل از میلاد).....	۱۸
۱-۱-۷-۳- مَهر استوانه ای (دوران اکد به تاریخ ۲۲۰۰-۲۳۰۰).....	۱۹
۱-۱-۷-۴- مَهر اکدی در اشنونه (تل اسمر امروزی - ۲۲۰۰ ق. م.).....	۱۹
۱-۱-۸- مَهر با نقش الهه مار به دست.....	۲۱
۱-۱-۸-۱- مَهر استوانه ای سومری - اکدی، (۲۳۳۴-۲۱۵۴ ق. م.).....	۲۱
۱-۱-۹- مَهر استوانه ای، انسان مار به دست.....	۲۲
۱-۱-۹-۱- مَهر استوانه ای، تل اسمر (۲۴۰۰- ۲۹۰۰ قبل از میلاد).....	۲۲

- ۱-۱-۱-۱- مَهر با نقش مارهایی در دو طرف قاب تصویر ۲۳
- ۱-۱۰-۱-۱- مَهر استوانه ای (۲۲۰۰ قبل از میلاد) ۲۳
- ۱-۱۰-۲- مَهر سومری هزاره دوم قبل از میلاد ۲۳
- ۱-۱۰-۳- مَهر استوانه ای ، تل اسمر (۲۰۰۰-۱۸۰۰ قبل از میلاد) ۲۴
- ۱-۱۰-۴- مَهر استوانه ای دوران اوروک، (۳۳۰۰ قبل از میلاد) ۲۵
- ۱-۱۱-۱- ظروف با نقش مار ۲۶
- ۱-۱۱-۱- ظرف سنگ صابون (۲۵۰۰ تا ۲۷۰۰ قبل از میلاد) ۲۶
- ۱-۱۲- کودورو ۲۸
- ۲-۱- مصر ۳۱
- ۱-۲- تاریخ و مذهب ساکنان باستانی مصر ۳۱
- ۲-۲- گروه هشت تایی هرموپلیس ۳۲
- ۳-۲- الهگان مار ۳۷
- ۲-۳-۱- مرت سگر ۳۷
- ۲-۳-۲- بوتو: ایزد بانوی مصر سفلی ۳۸
- ۲-۳-۴- الهه مار مصری (۴۰۰۰ قبل از میلاد) ۳۸
- ۲-۳-۵- پیکره الهه مار (۱۶۳۳-۱۷۸۶ قبل از میلاد) ۳۹
- ۲-۳-۶- نقش برجسته کادش الهه مصری (۱۲۵۰ قبل از میلاد) ۴۰
- ۳-۱- یونان ۴۲
- ۳-۱- تمدنهای باستانی یونان ۴۲
- ۳-۲- مذهب و باورها ۴۳
- ۳-۳-۱- الهگان میسن و کرت ۴۳
- ۳-۳-۱- الهگان میسن و کرت (اواخر قرن ۱۴ و اوایل قرن ۱۳ قبل از میلاد) ۴۳

۴۵.....	۱-۳-۲- الهه مار کرت
۴۸.....	۱-۳-۴- خدایان و الهگان مرتبط با نماد مار
۵۴.....	۱-۴- هند
۵۴.....	۱-۴-۱- ساکنان اولیه هند باستان
۵۵.....	۱-۴-۲- مذهب و باورها
۵۶.....	۱-۴-۳- الهگان دره ایندوس (۳۰۰۰ قبل از میلاد)
۵۶.....	۱-۴-۴- مَهر
۵۶.....	۱-۴-۴-۱- مَهر، غرب سیحون هزاره دوم و سوم قبل از میلاد
۵۷.....	۱-۴-۴-۲- مَهر (دره ایندوس)
۶۰.....	۱-۴-۵- مارها و خدایان مار در آیین هندو
۶۳.....	۱-۴-۶- قبیله ناگاس
۶۶.....	۲- فصل دوم: بررسی نقش مار در آثار یافت شده از تپه های باستانی ایران
۶۷.....	۲-۱- جیرفت
۶۷.....	۲-۱-۱- مطالعات باستان شناسی و فرضیات مطرح گشته
۶۹.....	۲-۱-۲- ظروف سنگی
۷۱.....	۲-۱-۲-۱- تنگ مخروطی جیرفت
۷۲.....	۲-۱-۲-۲- تنگ مخروطی، قطر ۴/۵، بلندی ۸/۸
۷۳.....	۲-۱-۲-۳- جعبه آرایش، ۳۰۰۰ قبل از میلاد
۷۳.....	۲-۱-۲-۴- شیئی تزئینی، قطر ۵/۴، بلندی ۵/۴
۷۴.....	۲-۱-۳- اشیای کیف مانند
۷۵.....	۲-۱-۴- رویارویی مار و پلنگ
۷۵.....	۲-۱-۴-۱- تنگ مخروطی، قطر دهانه ۸/۲، بلندی ۱۲/۷

- ۲-۴-۱-۲- ظرف استوانه ای، قطر دهانه ۱۱/۵، بلندی ۸..... ۷۵
- ۲-۱-۵- رویارویی مارها و عقاب ها..... ۷۶
- ۲-۱-۶- ظروف سنگ صابونی با نقش انسان مار به دست..... ۷۷
- ۲-۱-۷- انسان - مار..... ۸۱
- ۲-۲-۱- ایلام..... ۸۳
- ۲-۲-۱- ساکنان اولیه ایلام..... ۸۳
- ۲-۲-۲- مذهب و باورها..... ۸۴
- ۲-۲-۳- نقوش برجسته با نقش مار..... ۸۶
- ۲-۳-۱- سنگ یادمان اونتاشگل (۱۳۰۰ قبل از میلاد، شوش)..... ۸۶
- ۲-۳-۲- نقش برجسته کورانگان (احتمالاً ۲۱۵۰ قبل از میلاد)..... ۸۷
- ۲-۳-۳- نقش برجسته نقش رستم..... ۸۹
- ۲-۳-۴- سنگ یادبود کوتیک این شوشینک (۲۲۱۰ قبل از میلاد)..... ۹۰
- ۲-۳-۵- نقش برجسته (۱۹۳۰-۱۶۰۰ قبل از میلاد)..... ۹۲
- ۲-۳-۶- نقش برجسته (۲۷۰۰ قبل از میلاد)..... ۹۳
- ۲-۲-۴- مجسمه..... ۹۳
- ۲-۴-۱- بت با حالتی مار مانند (اواسط هزاره چهارم ق.م)..... ۹۴
- ۲-۴-۲- مجسمه مفرغی، دوره سوکل مخ ها..... ۹۵
- ۲-۴-۳- بخشی از سر بدون پیکره یک خدا، دوران اونتاشگل (قرن ۱۳ ق. م)..... ۹۷
- ۲-۴-۴- بالا تنه بدون سر خدا، دوران اونتاشگل (قرن ۱۳ ق. م)..... ۹۷
- ۲-۴-۵- سر علم برنزی (اواخر هزاره دوم قبل از میلاد)..... ۹۸
- ۲-۴-۶- محراب برنزی (قرن ۱۲، ۱۳ قبل از میلاد) ارگ شوش..... ۹۹
- ۲-۲-۵- مهر..... ۹۹

- ۱۰۱..... ۲-۵-۱-مهر استوانه ای (هزاره دوم قبل از میلاد)..... ۱۰۱
- ۱۰۱..... ۲-۵-۲-مهر استوانه ای (دوران ایلام قدیم)..... ۱۰۱
- ۱۰۲..... ۲-۵-۳-مهر استوانه ای، (۱۸۰۰-۱۵۵۰ قبل از میلاد)..... ۱۰۲
- ۱۰۳..... ۲-۶-مارها و الهگان در تمدن ایلام..... ۱۰۳
- ۱۰۶..... ۳-شوش..... ۱۰۶
- ۱۰۶..... ۲-۳-۱-تاریخچه شوش و کاوش های به عمل آمده..... ۱۰۶
- ۱۰۷..... ۲-۳-۲-ظروف سفالین..... ۱۰۷
- ۱۰۷..... ۲-۳-۱-لیوان و تنگ سفالی (هزاره چهارم قبل از میلاد)..... ۱۰۷
- ۱۰۸..... ۲-۳-۲-قطعه سفالی (هزاره چهارم قبل از میلاد)..... ۱۰۸
- ۱۰۹..... ۲-۳-۳-در پوش ظرف (اواسط هزاره سوم قبل از میلاد)..... ۱۰۹
- ۱۱۰..... ۲-۳-۴-در پوش ظرف (اواسط هزاره سوم ق. م)..... ۱۱۰
- ۱۱۱..... ۲-۳-۵-میز مخصوص مراسم مذهبی (اواسط هزاره سوم ق. م)..... ۱۱۱
- ۱۱۲..... ۲-۳-۳-مهر..... ۱۱۲
- ۱۱۲..... ۲-۳-۱-مهر بیضی (هزاره چهارم قبل از میلاد)..... ۱۱۲
- ۱۱۲..... ۲-۳-۲-مهر استوانه ای، (دوران اکد)..... ۱۱۲
- ۱۱۴..... ۲-۳-۳-مهر استوانه ای (۱۴۰۰-۱۲۰۰ قبل از میلاد)..... ۱۱۴
- ۱۱۵..... ۲-۳-۴-مهر استوانه ای (۲۳۰۰ قبل از میلاد)..... ۱۱۵
- ۱۱۶..... ۲-۴-چغامیش..... ۱۱۶
- ۱۱۶..... ۲-۴-۱-تاریخچه چغامیش..... ۱۱۶
- ۱۱۸..... ۲-۴-۲-مهر..... ۱۱۸
- ۱۱۸..... ۲-۴-۱-مهر استوانه ای (هزاره سوم قبل از میلاد)..... ۱۱۸
- ۱۱۸..... ۲-۴-۲-مهر استوانه ای (اواسط هزاره سوم قبل از میلاد)..... ۱۱۸

۱۱۹.....	۲-۴-۳-ظروف سفالین با نقش مار.....
۱۱۹.....	۲-۴-۳-۱-ظرف مخصوص مراسم مذهبی با نقش مار و شیر ماده.....
۱۲۰.....	۲-۴-۳-۲-کوزه سفالی با نقش برجسته مار و بز.....
۱۲۱.....	۲-۵-۱-لرستان.....
۱۲۱.....	۲-۵-۱-تاریخچه لرستان و کاوش های به عمل آمده.....
۱۲۲.....	۲-۵-۲-مهر، رام کننده حیوانات، هزاره دوم قبل از میلاد.....
۱۲۳.....	۲-۵-۳-سنجاق های نذری.....
۱۲۳.....	۲-۵-۳-۱-سنجاق مفرغی، (هزاره دوم قبل از میلاد).....
۱۲۴.....	۲-۵-۳-۲-سنجاق نذری(قرن ۱۰-۷ قبل از میلاد).....
۱۲۵.....	۲-۵-۳-۳-سنجاق مفرغی (۱۰۰۰- ۱۲۰۰ قبل از میلاد).....
۱۲۶.....	۲-۵-۴-دستبندهای مفرغی (هزاره دوم قبل از میلاد).....
۱۲۷.....	۲-۵-۵-تبر برنزی(۱۲۰۰ قبل از میلاد).....
۱۲۷.....	۲-۵-۶-لوحه سفالی (هزاره دوم قبل از میلاد).....
۱۳۰.....	۲-۶-۱-شهاداد.....
۱۳۰.....	۲-۶-۱-تاریخچه شهاداد و کاوش های به عمل آمده.....
۱۳۱.....	۲-۶-۲-خمیره سفالی(اواخر هزاره چهارم قبل از میلاد).....
۱۳۲.....	۲-۶-۳-درفش فلزی.....
۱۳۳.....	۲-۶-۴-سنجاق نقره مثلثی.....
۱۳۴.....	۲-۶-۵-گرز فلزی.....
۱۳۴.....	۲-۶-۶-بشقاب مسی.....
۱۳۵.....	۲-۶-۷-بَزکدان مکعب در دار.....
۱۳۷.....	۲-۷-سیلک.....

عنوان	صفحه
۲-۷-۱- تاریخچه محوطه پیش از تاریخ سیلک و کاوش های به عمل آمده	۱۳۷
۲-۷-۲- طرح و نقش آثار سفالین	۱۳۸
۲-۸- تل باکون	۱۴۰
۲-۸-۱- تاریخچه تل باکون و کاوش های به عمل آمده	۱۴۰
۲-۸-۲- پیکره سفالی الهه	۱۴۱
۳- فصل سوم: مطالعات تطبیقی و بررسی نقش مار در منابع باستانی ایران	۱۴۳
۳-۱- مطالعه تطبیقی میان تمدن های باستانی	۱۴۴
۳-۲- بررسی نماد مار در منابع باستانی ایران	۱۵۹
۳-۲-۱- افسانه ضحاک	۱۶۱
۳-۲-۲- افسانه آدم و حوا	۱۶۳
۳-۲-۳- نخستین قبیله های ایرانی	۱۶۵
نتیجه گیری	۱۶۹
منابع	۱۷۲
منابع تصویری	۱۷۷
چکیده انگلیسی	۱۸۳

فهرست تصاویر:

عنوان تصویر	صفحه
۱-۱-۱- پیکره الهه مار (۴۰۰۰ تا ۳۵۰۰ قبل از میلاد).....	۱۰
۲-۱-۱- اینانا الهه باروری و جنگ.....	۱۲
۳-۱-۱- لوح طلایی با نقش استارته (حدود ۱۱۵۰ قبل از میلاد).....	۱۲
۴-۱-۱- گلدان سنگی (۲۲۰۰-۲۰۲۵ قبل از میلاد).....	۱۳
۵-۱-۱- حجاری برجسته با تصویر ننگیزیدا.....	۱۴
۶-۱-۱- درپوش پیه سوز (دوران گودا).....	۱۵
۷-۱-۱- مَهر استوانه ای (دوران اکد).....	۱۷
۸-۱-۱- مَهر (دوران اکد ۲۳۰۰- ۲۲۰۰ قبل از میلاد).....	۱۸
۹-۱-۱- مَهر استوانه ای (دوران اکد به تاریخ ۲۲۰۰-۲۳۰۰ قبل از میلاد).....	۱۹
۱۰-۱-۱- مَهر اکدی در اشنونه (تل اسمر امروزی ۲۲۰۰ قبل از میلاد).....	۱۹
۱۱-۱-۱- مَهر استوانه ای سومری - اکدی، (۲۳۳۴-۲۱۵۴ قبل از میلاد).....	۲۱
۱۲-۱-۱- مَهر استوانه ای ، تل اسمر (۲۴۰۰- ۲۹۰۰ قبل از میلاد).....	۲۲
۱۳-۱-۱- مَهر استوانه ای (۲۲۰۰ قبل از میلاد).....	۲۳
۱۴-۱-۱- مَهر سومری (هزاره دوم قبل از میلاد).....	۲۳
۱۵-۱-۱- مَهر استوانه ای ، تل اسمر (۲۰۰۰-۱۸۰۰ قبل از میلاد).....	۲۴
۱۶-۱-۱- مَهر استوانه ای دوران اوروک، (۳۳۰۰ قبل از میلاد).....	۲۵
۱۷-۱-۱- لوح تشریفاتی نارمر متعلق به (۳۱۰۰ قبل از میلاد).....	۲۵
۱۸-۱-۱- تنگ مخروطی جیرفت.....	۲۵
۱۹-۱-۱- ظرف سنگ صابون (۲۵۰۰ تا ۲۷۰۰ قبل از میلاد).....	۲۶
۲۰-۱-۱- قسمتی از نقش انسان در گلدان مخروطی جیرفت.....	۲۷
۲۱-۱-۱- قطعه سفالین مربوط به تل ارباچیه.....	۲۷
۲۲-۱-۱- کودوری ناتمام. شوش.....	۲۹

۱-۲۳-کودروی شوش متعلق به ملی شپیک دوم..... ۳۰

مصر

۱-۲-۲۴-الهه مار مصری (۴۰۰۰ قبل از میلاد)..... ۲۸

۱-۲-۲۵-پیکره الهه مار(۱۶۳۳-۱۷۸۶ قبل از میلاد)..... ۳۹

۱-۲-۲۶-نقش برجسته کادش الهه مصری(۱۲۵۰ قبل از میلاد)..... ۴۰

۱-۲-۲۷-لوح سنگی (۱۵۵۰-۱۲۰۰ قبل از میلاد)..... ۴۱

یونان

۱-۳-۲۸-الهگان میسن وکرت(اواخر قرن ۱۴ و اوایل قرن ۱۳ قبل از میلاد)..... ۴۳

۱-۳-۲۹-الهه مار کرت (۱۶۰۰ قبل از میلاد)..... ۴۶

۱-۳-۳۰-فرسک با موضوع جمع آوری زعفران (۱۶۰۰ قبل از میلاد)..... ۴۷

۱-۳-۳۱-الهه مار کرت با مارهایی پیچیده به دور بدن (۱۵۰۰ قبل از میلاد)..... ۴۹

۱-۳-۳۲-الهه مار سفالین(۱۶۰۰ قبل از میلاد)..... ۵۰

۱-۳-۳۳-جواهر میسنی متعلق به(۱۵۰۰ قبل از میلاد)..... ۵۰

۱-۳-۳۴-رئا یا آریادنه الهه مار..... ۵۱

هند

۱-۴-۳۵ و ۱-۴-۳۶-الهگان دره ایندوس(۳۰۰۰ قبل از میلاد)..... ۵۶

۱-۴-۳۷-مُهر، غرب سیحون (هزاره دوم وسوم قبل از میلاد)..... ۵۷

۱-۴-۳۸-مُهر(دره ایندوس)..... ۵۷

۱-۴-۳۹-نماد شیوا..... ۵۹

۱-۴-۴۰-ماناسا، الهه مارها..... ۶۱

۱-۴-۴۱-ظرف سفالی با نقش ماناسا، الهه مارها..... ۶۱

۱-۴-۴۲-پیکره شیوا..... ۶۲

۶۴ ۴-۴-۴۳-ناگ‌ها

جیرفت

۷۱ ۲-۱-۱-۱-تنگ مخروطی جیرفت

۷۲ ۲-۱-۲-تنگ مخروطی، قطر ۴/۵، بلندی ۸/۸

۷۳ ۲-۱-۳-جعبه آرایش، ۳۰۰۰ قبل از میلاد

۷۳ ۲-۱-۳-شیئی تزئینی، قطر ۵/۴، بلندی ۵/۴

۷۴ ۲-۱-۴-اشیای کیف مانند

۷۵ ۲-۱-۵-اشیای کیف مانند

۷۵ ۲-۱-۶-تنگ مخروطی، قطر دهانه ۸/۲، بلندی ۱۲/۷

۷۵ ۲-۱-۷-ظرف استوانه ای، قطر دهانه ۱۱/۵، بلندی ۸

۷۶ ۲-۱-۸-تنگ مخروطی، قطر دهانه ۱۱/۱، قطر کف ۱۲/۱، بلندی ۲۶/۲

۷۷ ۲-۱-۹-ظروف سنگ صابونی با نقش انسان مار به دست

۸۰ ۲-۱-۱۰-گلدانی استوانه ای با نقش انسانی شاخدار

۸۰ ۲-۱-۱۱-گلدانی استوانه ای با نقش انسانی ایستاده بر روی مار

۸۱ ۲-۱-۱۲-انسان-مار

۸۲ ۲-۱-۱۳-اشیایی به شکل عقاب و عقرب-انسان

ایلام

۸۶ ۲-۲-۱۴-سنگ یادمان اونتاشگل

۸۷ ۲-۲-۱۵-نقش برجسته کورانگان

۸۹ ۲-۲-۱۶-نقش برجسته نقش رستم

۹۰ ۲-۲-۱۷-سنگ یادبود کوتیک این شوشینک

۹۱ ۲-۲-۱۸-کودورویی از سنگ آهک سفید یافت شده از شوش

- ۹۲.....۲-۲-۱۹-نقش برجسته (۱۹۳۰-۱۶۰۰ قبل از میلاد).....
- ۹۳.....۲-۲-۲۰-نقش برجسته (۲۷۰۰ قبل از میلاد).....
- ۹۴.....۲-۲-۲۱-بت با حالتی مار مانند.....
- ۹۵.....۲-۲-۲۲-مجسمه مفرغی، دوره سوکل مخ ها.....
- ۹۷.....۲-۲-۲۳-تخت مار مانند خدایان.....
- ۹۷.....۲-۲-۲۴-بخشی از سر بدون پیکره یک خدا.....
- ۹۷.....۲-۲-۲۵-بالا تنه بدون سر خدا.....
- ۹۸.....۲-۲-۲۶-سر علم برنزی.....
- ۹۹.....۲-۲-۲۷-محراب برنزی.....
- ۱۰۱.....۲-۲-۲۸-مهر استوانه ای (هزاره دوم قبل از میلاد).....
- ۱۰۱.....۲-۲-۲۹-مهر استوانه ای (مار - خدا).....
- ۱۰۲.....۲-۲-۳۰-مهر استوانه ای، (۱۸۰۰-۱۵۵۰ قبل از میلاد).....
- ۱۰۴.....۲-۲-۳۱-الهه ای با ماری پیچیده بر اطراف بدن (پایان هزاره سوم قبل از میلاد).....
- ۱۰۴.....۲-۲-۳۲-نقش برجسته -شوش (۳۳۰۰ قبل از میلاد).....
- ۱۰۴.....۲-۲-۳۳-مهر مدور-(هزاره پنجم قبل از میلاد).....
- شوش
- ۱۰۷.....۲-۳-۳۴-لیوان و تنگ سفالی(هزاره چهارم قبل از میلاد).....
- ۱۰۷.....۲-۳-۳۵-دسته تنگ متعلق به دوران شوش II.....
- ۱۰۸.....۲-۳-۳۶-قطعه سفالی،انسان-ماران.....
- ۱۰۹.....۲-۳-۳۷-در پوش ظرف (اواسط هزاره سوم قبل از میلاد).....
- ۱۱۰.....۲-۳-۳۸-درپوش ظرف (اواسط هزاره سوم قبل از میلاد).....
- ۱۱۱.....۲-۳-۳۹-میز مخصوص مراسم مذهبی.....

عنوان تصویر

صفحه

- ۱۱۲-۳-۲-۴۰- مَهر بیضی با نقش مار.....
۱۱۲-۳-۲-۴۱- مَهر استوانه ای (انسان مار دوش).....
۱۱۴-۳-۲-۴۲- مَهر استوانه ای (انسان های مار به دست در کنار معبد).....
۱۱۵-۳-۲-۴۳- مَهر استوانه ای (۲۳۰۰ قبل از میلاد).....

چغامیش

- ۱۱۸-۴-۲-۴۴- مَهر استوانه ای (هزاره سوم قبل از میلاد).....
۱۱۸-۴-۲-۴۵- مَهر استوانه ای (اواسط هزاره سوم قبل از میلاد).....
۱۱۹-۴-۲-۴۶- ظرف مخصوص مراسم مذهبی با نقش مار و شیر ماده.....
۱۲۰-۴-۲-۴۷- کوزه سفالی با نقش برجسته مار و بز.....

لرستان

- ۱۲۲-۵-۲-۴۸- مَهر، رام کننده حیوانات، هزاره دوم قبل از میلاد.....
۱۲۳-۵-۲-۴۹- سنجاق مفرغی، انسان مار به دست.....
۱۲۴-۵-۲-۵۰- سنجاق نذری (قرن ۱۰-۷ قبل از میلاد).....
۱۲۵-۵-۲-۵۱- سنجاق مفرغی (۱۰۰۰- ۱۲۰۰ قبل از میلاد).....
۱۲۶-۵-۲-۵۲- سنجاق مفرغی با نقش زن یا الهه ای در حال زایمان.....
۱۲۶-۵-۲-۵۳- دستبندهای مفرغی (هزاره دوم قبل از میلاد).....
۱۲۷-۵-۲-۵۴- تیر برنزی (۱۲۰۰ قبل از میلاد).....
۱۲۷-۵-۲-۵۵- لوحه سفالی (هزاره دوم قبل از میلاد).....
۱۲۹-۵-۲-۵۶- مَهر مسطح سنگ صابونی مربوط به (۲۵۰۰ قبل از میلاد).....

شهداد

- ۱۳۱-۶-۲-۵۷- خمره سفالی (با نقش برجسته مار).....
۱۳۲-۶-۲-۵۸- درفش فلزی.....

۱۳۳.....۲-۶-۵۹-سنجاق نقره مثلثی.....

۱۳۴.....۲-۶-۶۰-گرز فلزی.....

۱۳۴.....۲-۶-۶۱-بشقاب مسی.....

۱۳۵.....۲-۶-۶۲-بَزکدان مکعب در دار.....

سیلک

۱۳۹.....۲-۷-۶۳-تپه جنوبی سیلک سفال دوره سوم.....

۱۳۹.....۲-۷-۶۴-تپه جنوبی سیلک سفال دوره سوم.....

تل باکون

۱۴۱.....۲-۸-۶۵-انواع نقش مایه طبیعی و انتزاعی خزندگان در تل باکون.....

۱۴۲.....۲-۸-۶۶-پیکره سفالی الهه.....

مقدمه

هزاران سال پیش در دوران کهن سنگی، نقاشان چیزی را که در عمل می‌دیدند و می‌توانستند در لحظه ای مشخص و دیدی معین مهار کنند، نقاشی می‌کردند. این هنر از آن شکارچیان بدوی بود که ناگزیر بودند بیشتر خوراک و مایحتاج زندگی خود را، از راه شکار به دست آورند. اینان به خدایان و جهان و زندگی فراسوی مرگ باور نداشتند، هیچ قدرت مقدسی را ستایش نمی‌کرده و با هیچ گونه اعتقادی با موجودات روحی آن جهانی پیوند نداشته‌اند. تصاویر همانند تله ای بودند که جانور باید در آن به دام می‌افتاد. بنابراین هرگز نه مسأله نمادین آیین مذهبی، بلکه کنشی واقعی و هدف دار در میان بوده است. شیوه طبیعت گرایانه تا پایان دوران کهن سنگی ادامه داشت اما با ورود به دوران نوسنگی نخستین تغییر متمایل به انتزاع در هنر به وجود آمد و در همه جا علایمی قراردادی و طرح گونه داریم که بیشتر اشاره به موضوع دارد تا بازسازی آن. « اکنون مناسک مذهبی و اعمال نیایش جای جادو و ساحری را می‌گیرد. با آگاهی از وابستگی انسان به خوبی و بدی آب و هوا، به باران، پرتو آفتاب، برق، طاعون، قحطی، بارآوری یا کم حاصلی خاک و فراوانی یا کمبود نوزاد دام، مفهوم همه انواع دیو ها و ارواح - اعم از خیرخواه و بدخواه - که توزیع برکت ها و نکبت ها از آنها است و قدرت های متعالی فراسوی این جهان که کنترلشان از عهده بشر خارج است به وجود می‌آید.^۱

^۱ - هاورز، آرنولد؛ تاریخ اجتماعی هنر؛ مترجم: امین موید؛ تهران: انتشارات چاپخش؛ بی تا؛ ص ۱۴.

در دوران باستان چنین می‌اندیشیده‌اند که جانوران نیز مثل انسان روح دارند یا به قدرت‌های جادویی مجهز می‌باشند و به علاوه جانورگرایی خودش را در ایده‌های گوناگون چون جانوران به مثابه نگهبانان ارواح و قابلیت تغییر پذیری شکل انسان به حیوان متجلی کرده است. در میان قبایل اولیه ما با توت‌م^۱ های حیوانی مختلفی برخورد می‌کنیم که در هر قبیله به عنوان محافظ و نگهبان افراد قبیله و نیای نخست آن قبیله مورد ستایش قرار می‌گیرد. توت‌م بیمار را شفا می‌دهد، خطر را رفع می‌کند و خبر از آینده می‌دهد. حضور تصاویر بی شماری از حیوانات و موجودات اساطیری بر روی ظروف، مهرها و الواح باقی مانده از تمدن‌های باستانی نشان از تقدس برخی از آنان در اساطیر و افسانه‌های بومی هر قوم و تمدن باستانی دارد. شاید انسان عهد قدیم که همیشه دستخوش اضطراب و وحشت از پدیده‌های طبیعت بود، برای حفظ خود از شر بلاها و نیروهای شوم موجود در طبیعت، با توسل به طلسم‌ها و خدایان حمایت‌کننده، که گاه خود نوعی تهدید برای انسان‌ها به شمار می‌آمدند، و برای جلب حمایت نیروهای برتر، آنان را مورد پرستش قرار می‌داد تا بدین وسیله خود را از خشم و غضب نیروهای شوم محفوظ بدارد. در کنار تقدس توت‌م‌های جانوری، یکی از ابتدایی‌ترین مذاهبی که در نزد انسان‌های اولیه مورد پذیرش قرار گرفت، پرستش الهه مادر بود. انسان درگیر طبیعت می‌دید که ماده موجودی به گونه خود می‌زاید و او را تغذیه می‌کند؛ بنابراین او را نشانه و آغازگر زندگی می‌دانست و چون از دخالت مرد در به وجود آمدن فرزند آگاهی علمی امروزی نداشت لذا تنها زن را منشاء وجود و هستی می‌دانست.

«بیشتر این پیکرک‌ها بی شک نماد باروری بوده است چون رخسارهای این تصاویر محو و مدور است ولی پهلوها و شکم‌ها و سینه‌های آنها زیاده از حد بزرگ و فربه دیده می‌شود و در حقیقت نشانگر سحر باروری و ازدیاد نفوس بوده است.»^۲ در ایران چنین به نظر می‌رسد که همراه اعتقاد و ایمان قدیمی

^۱ - توت‌م: واژه توت‌م به جانور یا گیاهی اطلاق می‌شود که نیای نخست یک قبیله، یا به هر حال یک گروه اجتماعی ابتدایی باشد و این گفته‌ای است که از اساطیر آن اقوام و قبایل بر می‌آید.

^۲ - ناس، جان بایر؛ تاریخ جامع ادیان؛ مترجم: علی اصغر حکمت؛ تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۴، ص ۹.

نسبت به خدایان باروری و فراوانی، پرستش خدای مار هم از نظر نشانه باروری به طور مخصوصی از هزاره چهارم تا هزاره اول پیش از میلاد جاری بوده است.^۱ «مار مظهر پرتوهای شمس، خط سیر خورشید، آذرخش و قوه آبها و نشانه همه ایزدان رودخانه است. این حیوان همچنین نشان دهنده تلبیس، زیرکی، حيله گری، تاریکی و اغواگری است.^۲ «توانایی پوست انداختن مار و ظاهر شدنش پس از ترک جلد قدیم و فرسوده به صورتی که کاملاً جوان شده و جان تازه یافته این اندیشه را قوت میبخشد که مار می تواند دائماً تجدید حیات کند و از این رو دعوی شده که جاوید و نامیراست.^۳ «این جانور زمینی نشانه مشخص همه الهه - مادران بزرگ است که با زندگی و نو شدن طبیعت مربوطند. آنان خزنده را به دست گرفته اند یا به شکل گورگون (gorgon) عفریته اساطیری یونان تصویر شده اند که به جای مو، مار بر سرش میروید.^۴

کلیات تحقیق:

مساله:

زن و مار هر دو به عنوان نماد باروری و حاصلخیزی در بسیاری از تمدن های گذشته نمودار بودند. پیکره بسیاری از الهگان باروری با ماری به دور بدن یا در دستان آنها نشان از تقدسی دارد که گذشتگان ما را بر آن داشته تا به تصویر کردن این نماد بر صخره ها، دروازه ها، ظروف و پیکره ها بپردازند. در این میان برای بررسی نماد مار در ایران که دیری است جنبه اهریمنی به خود گرفته است ابتدا به بررسی یافته های باستانی تمدن های هم جوار ایران (میان رودان، مصر، یونان، هند) - که بی شک در دوران باستان و پس از آن نیز ارتباط گسترده ای با هم داشته اند و تاثیرات به سزایی را بر هم نهاده اند - می پردازیم و

^۲ - گدار، آندره؛ هنر ایران؛ مترجم: بهروز حبیبی؛ تهران: انتشارات شهید بهشتی؛ ۱۳۷۷، ص ۱۵.

^۳ - کوپر جی سی؛ فرهنگ مصور نمادهای سنتی؛ مترجم: ملیحه کرباسیان؛ تهران: نشر فرشاد؛ ۱۳۷۹، ص ۳۳۰.

^۴ - دوبوکور، مونیک؛ رمزهای زنده جان؛ مترجم: جلال ستاری؛ تهران: نشر مرکز؛ ۱۳۷۳، ص ۴۱.

^۵ - همان، ص ۵۵.

سپس به بررسی تعدادی از تپه های باستانی ایران در بازه زمانی هزاره چهارم تا هزاره اول قبل از میلاد پرداخته تا با مطابقت دادن آثار یافت شده از ایران (با تکیه بر آثار جیرفت) و دیگر تمدن های باستانی به رمز گشایی از این نماد باستانی بپردازیم. جیرفت و آثار منحصر به فرد آن بی شک کلید بسیاری از رازهای پنهان تمدن بشری را در خود نهفته دارد. فرضیه های مطرح شده در خصوص ساکنان اولیه جیرفت راهنمای ما در کشف ناشناخته های این تمدن باستانی می باشد. مشابهت ها و همسانی هایی که در میان آثار باقی مانده از ملل مختلف به چشم می آید، فرضیه وجود منشاء و نژادی یکسان در میان برخی از تمدن های باستانی را برای ما ایجاد می کند.

سوالات :

۱. نقش مار در ایران باستان چه مفاهیمی را در بر داشته است؟
۲. چه ارتباطی میان الهگان و مارها در جهان باستان وجود داشته است؟
۳. نقش برجسته انسان - مار یافت شده از جیرفت چه کاربردی در زندگی و اعتقادات مردمان دوران پیش از تاریخ داشته است؟
۴. آیا نقش انسان مار به دست، نشان دهنده یک رام کننده حیوانات است و این نقش به مفهوم نبرد انسان با مار می باشد؟

فرضیه ها / پیش فرض ها:

۱. پیش از ورود آریاییها به ایران، مار موجودی مقدس و مورد پرستش بوده، اما با ورود آریاییها و رشد نظام مردسالار، مار به موجودی مذموم و اهریمنی تبدیل گردیده است.
۲. پرستش مار در ایران، مقارن با پرستش الهه مادر بوده است.
۳. نقوش انسان - مار و انسان مار به دست در جیرفت حاکی از تقدس این موجود در دوران پیش از تاریخ است.